

MARIA J. TUROS

Warszawski Uniwersytet Medyczny

Straty osobowe armii francuskiej w czasie wojen napoleońskich. Problemy z ustaleniem ostatecznych wartości

ABSTRACT

This article addresses the relatively understudied issue of losses suffered by the French Army and allied forces during the Napoleonic Wars. This period witnessed numerous bloody battles in which casualty estimates, such as those for the Battle of Eylau (7 February 1807), vary considerably across the literature, reaching into the tens of thousands. Such discrepancies, together with the underestimation of prisoner losses during the Peninsular campaign, make this subject worthy of further examination. Equally important is the problem of classifying losses, since the application of modern NATO definitions significantly alters interpretations of the demographic growth or decline of European populations as a result of military operations during the first quarter of the nineteenth century. These aspects together highlight the core of the problem.

Wojny toczone na terenie kontynentu europejskiego w pierwszym dwudziestoleciu XIX w., określane mianem napoleońskich, uważane są za jedno z najkrwawszych w dziejach konfliktów zbrojnych o charakterze ponadlokalnym. Chociaż kwestia oszacowania strat w nich poniesionych do dziś wzbudza kontrowersję, to temat ten domaga się wnikliwych badań. Odmienny punkt wyjścia obliczeń prezentowanych w tekstach skłonił mnie do przyjrzenia się, jak problem ten był ukazywany na przestrzeni prawie dwóch stuleci. Jako pierwszy kwestię strat, w odniesieniu przede wszystkim do populacji francuskiej, podjął już w latach trzydziestych XIX w. gen. Joseph d'Hargenvilliers, który w swoim studium podał liczbę 1,7 mln poległych. Dane te cytuje

współcześnie Thierry Lentz¹. W latach sześćdziesiątych tego stulecia Hippolyte Taine oszacował, iż w czasie walk rewolucyjnych i następnie wojen cesarstwa zginęło od 2 do 2,3 mln mężczyzn². Nie był w tej ocenie odosobniony, gdyż podobne, a nawet wyższe wartości podawał pod koniec XIX w. Georges Vacher de Lapogue, szacując straty na 2,6 mln po stronie francuskiej i 3,5 mln po stronie armii sprzymierzonych w kolejnych koalicjach antynapoleońskich³. Ocenę tę podważył w 1916 r. Gaston Bodart, pisząc, iż liczba zabitych po stronie wojsk francuskich nie przekraczała 400 tysięcy⁴. Ważne jest tu również zaprezentowane przez niego końcowe zestawienie sumaryczne. Otóż wg Bodarta w latach 1805–1815 straty armii francuskiej wyniosły 370 750 poległych i 964 tys. rannych⁵. Zbliżone wielkością globalne wartości podał w 1930 r. Albert Meynier, szacując je na ok. 800 tysięcy⁶. Zaznaczył przy tym, że najbardziej znamienity wzrost wartości przypada na lata 1807, 1809 i później na okres 1812–1813⁷. Zagadnieniem tym zajmowali się również badacze z innych krajów. Według przeprowadzonych przez Borysa Urlanisa⁸ studiów opartych na w miarę rzetelnych podstawach historiograficznych, przede wszystkim francuskich, w latach 1805–1815 zginęło bezpośrednio na polach bitew bądź zmarło w następstwie odniesionych ran 755 tys. ludzi, a liczba rannych sięgnęła 1 964 000, przy czym jedynie w kampanii 1805 r. ogólna liczba zabitych i zmarłych przekroczyła 360 tys.⁹

W tym miejscu warto nadmienić, iż do badań przeprowadzonych przez Urlanisa powrócili: w latach siedemdziesiątych XX w., na terenie

¹ Thierry Lentz, „Point d'histoire. Bilan humain des guerres napoléoniennes”, Napoleon.org, dostęp grudzień 31, 2023, <https://www.napoleon.org/histoire-des-2-empires/articles/point-d-histoire-bilan-humain-des-guerres-napoleoniennes/>.

² Hervé Drévillon i François Houdecek, „Introduction”, *Napoleonica. La Revue* 47, nr (3) (2023): 1–3.

³ Jacques Houdaille, „Pertes de l'armée de terre sous le Premier Empire, d'après les registres matricules”, w *Populations* 27, nr 1 (1972): 28.

⁴ Gaston Bodart, *Losses of Life in Modern Wars. Austro – Hungary – France* (Oxford: The Clarendon Press, 1916), 116.

⁵ Ibid., 131.

⁶ Albert Meynier, „Levées et pertes d'hommes sous le Consulat et l'Empire”, *Revue des Études Napoléoniennes* (styczeń–czerwiec 1930, t. 30), 26–51.

⁷ Ibid., 41.

⁸ Borys Urlanis, *Wojny a zaludnienie Europy*, tłum. Irena Morsztynkiewiczowa i Leon Szybek (Warszawa: PWE, 1962).

⁹ Ibid., 79

Francji, Andre Soubiran¹⁰, a poza jej terytorium Adam Zamoyski oraz Alexander Mikaberidze. Obydwaj autorzy wyraźnie zaznaczali, iż najskromniejsze wyliczenia wskazują na straty męskiej populacji społeczeństwa francuskiego wynoszące od 900 tys.¹¹ do 1,5 mln ofiar¹².

Na początku lat siedemdziesiątych XX w. Jacques Houdaille, podejmując próbę ustalenia liczby zmarłych, sięgnął bezpośrednio do archiwów zgromadzonych w zbiorach wojskowych i starał się tylko na nich opierać swoje wnioski¹³. Jego wyliczenia dały podobną wartość jak cytowanego Uurlanisa, czyli ok. 700 tys. ofiar, przy czym ich autor zaznaczył, iż nie jest pewny, czy liczba ta nie wynosi 900 tys., gdyż w ostatnim, schyłkowym okresie I Cesarstwa, przede wszystkim w latach 1813–1814, straty sięgały 50% powołanych pod broń¹⁴.

Analizę dotyczącą jedynie okresu od początku czerwca 1812 r. do lutego 1813 r. zamieścił w swoim studium dotyczącym kampanii rosyjskiej Zamoyski. Oszacował je na ok. milion, zaznaczając, iż należałoby je podzielić między obie walczące strony¹⁵. Wzorował się przy tym w znacznym stopniu na pochodzącej z 1869 r. planszy Charlesa Minarda, który, korzystając głównie z memuarystyki z epoki¹⁶, w sposób schematyczny zobrazował straty Wielkiej Armii w czasie marszu na Moskwę oraz odwrotu, dodatkowo uwzględniając czynniki klimatyczne mające wpływ na nasilenie się strat pozabitewnych.

Wartości te próbował usystematyzować Jean Tulard, zaznaczając już na wstępie, iż pełne liczby są niemożliwe do odtworzenia: „200 000, a może 250 000 zginęło w walkach lub z zimna, 150 000 lub 200 000 zostało wziętych do niewoli, zaś około 50 000 stało się dezerterami i maruderami”¹⁷ (tłum. M.T.).

Wartości dotyczące liczby zgonów zostały szeroko omówione podczas konferencji „Les guerres napoleoniennes combien de morts”, która

¹⁰ Andre Soubiran, *Napoléon et un million de morts* (Paris: Kent-Segep, 1969).

¹¹ Adam Zamoyski, *Napoleon. Człowiek i mit* (Kraków: Wyd. Literackie, 2019).

¹² Aleksander Mikaberidze, *Wojny napoleońskie. Historia globalna*, t. 2, tłum. Tomasz Fiedorek (Poznań: REBIS, 2023).

¹³ Houdaille, „Pertes de l'armée”, 27–50.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Zamoyski, *1812. Wojna z Rosją* (Kraków: ZNAK, 2007), 532–533.

¹⁶ „Carte Figurative des pertes successives en hommes de l'armée française dans la campagne de Russie 1812–1813”, Wikipedia, dostęp grudzień 31, 2023, https://fr.wikipedia.org/wiki/Pertes_humaines_lors_des_guerres_napol%C3%A9oniennes#/media/Fichier:Minard.png.

¹⁷ Jean Tulard, *Napoleon chef de guerre* (Paris: Tallandier, 2012), 181.

odbyła się 4 października 2022 r. w Paryżu pod auspicjami Fondation Napoleon. W trakcie obrad przyjęto szacunkowo, że straty poniesione we wszystkich kampaniach napoleońskich wyniosły od 800 tys. do 1 mln poległych i zmarłych spośród około 2,2 mln osób powołanych pod broń¹⁸. Zaznaczono, iż są to wartości przybliżone¹⁹.

Dane podobne do francuskich podał na początku XXI w. w swojej monografii David Gates, przy czym niejednokrotnie optował on za szacunkami wyższymi, sięgającymi blisko 5 mln, nie precyzując jednocześnie czy chodzi tu o straty poniesione przez siły zbrojne, czy również o ofiary cywilne²⁰. Ten drugi parametr bowiem praktycznie zupełnie umyka badaniom statystycznym. Wyjątkiem jest tu praca Jeana Bourgeois-Pichata²¹, który wyraźnie wykazał, iż w latach 1806–1816 największa była śmiertelność mężczyzn w przedziale wiekowym od 20 do 40 lat, przy czym w latach 1813–1815 obniżyła się ona i dominowała przede wszystkim w interwale 15–35²² lat. Podobnie całościowo podszedł do tego zagadnienia Charles J. Esdaile, szacując liczbę ofiar na około 4 mln²³.

Najnowsze zestawienia, jakie prezentują Vincent Haeghele, Frédéric Bey oraz Nicolas Guillerat, podają liczbę około 1 117 000 zmarłych z powodu wojen i epidemii w latach 1792–1815, co stanowiło 3,2% populacji francuskiej²⁴. Nadal jednak używają oni określeń typu „około” bądź „w przybliżeniu”.

Do wspomnianych już danych Taine'a nawiązał współcześnie Frank Fabian²⁵, którego w swoim tekście cytuje Mateusz Drózdź: „... ziemia, po której Napoleon przeszedł, stawała się czerwona od krwi (...). Ostrożnie szacując, ma on na sumieniu trzy miliony zabitych. Ilu

¹⁸ „Les guerres napoléoniennes: combien de morts?”, Institut d'histoire moderne et contemporaine, dostęp grudzień 31, 2023, <https://www.ihmc.ens.psl.eu/Les-guerres-napoleoniennes-combien-de-morts.html?lang=fr>.

¹⁹ Ibid.

²⁰ David Gates, *The Napoleonic Wars 1803–1815* (London: Vintage Digital; New Ed, 2011), 74.

²¹ Jean Bourgeois-Pichat, „Evolution générale de la population française depuis le XVIIIe siècle”, *Population* 6, nr 4 (1951): 635 – 662.

²² Ibid., 640.

²³ Charles J. Esdaile, *Napoleon's Wars: An International History, 1803–1815* (New York: Routledge, 2019), 92.

²⁴ Vincent Haeghele, Frédéric Bey i Nicolas Guillerat, *Infographie de l'Empire napoléonien* (Paris: Passes Composes, 2023), 157.

²⁵ Frank Fabian, *Największe kłamstwa w historii* (Warszawa: Bellona, 2017), 67.

rannych i kalek ma na swoim koncie, można tylko spekulować. Pięć milionów? Sześć?...”²⁶.

Ten sam tok myślowy zaprezentował François Mayle w swojej wypowiedzi: „Rosja, Austerlitz, Waterloo: «Napoleon», ile ofiar pochłonęły jego kampanie?” (prezentowanej na łamach internetowej wersji Le Point²⁷).

* * *

Dobrym przykładem niedoszacowania wyliczeń są wyliczenia strat poniesionych w kampanii 1806–1807 r. Oszacowano je – jak podaje Urlanis – na 32 tys. poległych oraz 93,7 tys. rannych²⁸. W rzeczywistości były dużo większe.

Bezpośredni dowód może tu stanowić bitwa pod Czarnowem, odległym o 50 km od Warszawy, stoczona w nocy z 23 na 24 grudnia 1806 r. przez dywizję generała Charlesa Moranda z korpusu marszałka Louisa Davout²⁹. Wspomagał go wydzielony 12 Pułk Piechoty (dalej: pp) z dywizji generała Charlesa Gudina de la Sablonnière’a, który operował na północ od Czarnowa³⁰, oraz formacja kawalerii, szczególnie dragoni, pod wodzą generała Jacoba Marulaza³¹. Komunikat zamieszczony w „45 Bulletin de la Grande Armée” („45 Biuletyn Wielkiej Armii”) wydanym 27 grudnia 1806 r. w miejscowości Pałuki³² podawał, iż straty poniesione w tym starciu to zaledwie jeden ranny generał, Andre Joseph Boussard, niewielka – bliżej nie sprecyzowana – liczba zabitych oraz około 200 rannych. Doktor Charles M. Charlier³³, bezpośrednio zaangażowany

²⁶ Mateusz Drózdź, „Ten krwawy tyran doprowadził do śmierci milionów ludzi. Nadal uważa się go za bohatera”, ciekawostkihistoryczne.pl, dostęp grudzień 27, 2023, <https://ciekawostkihistoryczne.pl/2017/02/15/ten-krwawy-tyran-doprowadzil-do-smierci-milionow-ludzi-nadal-uwaza-sie-go-za-bohatera/>.

²⁷ François Mayle, „Russie, Austerlitz, Waterloo: «Napoléon», combien ses campagnes ont-elles fait de morts?”, Le point, dostęp grudzień 31, 2023, https://www.lepoint.fr/histoire/russie-austerlitz-waterloo-napoleon-combien-ses-campagnes-ont-elles-fait-de-morts-21-11-2023-2543897_1615.php#11.

²⁸ Urlanis, *Wojny a zaludnienie Europy*, 75

²⁹ Paul Foucart, *Campagne de Pologne, novembre-décembre 1806-janvier 1807 (Pultusk et Golymin), d'après les archives de la guerre*, t. 1 (Paris: Berger-Levrault, 1882).

³⁰ Georges Lechartier, *La Manoeuvre de Pultusk* [1806] (Paris: Chapelot, 1911), 269.

³¹ Ibid.

³² „45 Bulletin de la Grande Armée Paluky le 27 Decembre 1806”, w *Bulletins Officiels de la Grande Armée Campagnes Austerlitz et Jena*, red. Alexandre-Marie Goujon (Paris: Baudouin Freres, 1820), 288.

³³ Edmond Hervieu, *Historique du 21e régiment d'infanterie, 1610–1875* (Paris: Dutemple, 1876), 154.

w niesienie pomocy poszkodowanym, podaje natomiast, iż w 1 Dywizji zostało rannych 582, a w 3 – 115 żołnierzy³⁴. Na tę samą informację, przypuszczalnie zaczerpniętą z tego samego źródła, powołuje się również P. Foucart³⁵. Działania zbrojne, zdaniem cytowanego „45 Bulletin de la Grande Armée”³⁶ („45 Biuletyn Wielkiej Armii”), toczyły się co prawda w nocy, ale przy świetle księżyca i przyjemnej, suchej, bezwietrznej pogodzie, choć, jak zanotował naczelný chirurg Wielkiej Armii Pierre François Percy³⁷, aura była fatalna.

W notce Charlesa M. Charliera³⁸ wyliczono ponadto, iż tylko z jego jednostki zginęło trzech oficerów, a kolejna, dotycząca 12 pp oraz 2 Pułku Strzelców Konnych (dalej: psk), mówi wyraźnie o pięciu poległych z kadry oficerskiej i dodatkowo o oddelegowanym z artylerii konnej i kierującym ostrzałem Czarnowa poruczniku Amondru. Tego nazwiska, co można uznać za dobry dowód nieścisłości dokumentów, nie wymienia w swoich zestawieniach Aristide Martinien³⁹.

Dla odmiany cytowane powyżej popularne źródło dokumentacyjne, jakim jest praca Martiniena, podaje, iż z 30 Pułku Piechoty Liniowej (dalej: ppl) zginął tylko jeden oficer (szef batalionu Dodo-Desmarets)⁴⁰, a z 12 pp dwóch (kapitan Fournier i porucznik Noel), w skutek zaś ciężkiego urazu odniesionego w bitwie 1 lutego 1807 r. zmarł porucznik Nicourt⁴¹. W powstałym kilka lat później uzupełnieniu wśród poległych pod Czarnowem oficerów z 30 ppl został wymieniony jeszcze porucznik Jollivet⁴².

³⁴ Ibid.

³⁵ Foucart, *Campagne de Pologne*, 1:401.

³⁶ „45 Bulletin de la Grande Armée Paluky le 27 Decembre 1806”, w *Bulletins Officiels*, 288.

³⁷ *Journal des campagnes de Baron Percy chirurgien en chef de la Grande Armee (1754 – 1825) publié d'après inédits avec une introduction par, M. Emile Longin* (Paris: Ed. „Plon”, 1904), 127.

³⁸ Hervieu, *Historique du 21e regiment*, 155.

³⁹ Aristide Martinien, *Tableaux, par corps et par batailles, des officiers tués et blessés pendant les guerres de l'Empire (1805–1815)* (Paris: Lavauzelle, 1896), 190.

⁴⁰ Ibid., 190. Jeżeli nie podano inaczej, imion oficerów przywołanych w tekście nie udało się ustalić.

⁴¹ Ibid., 143.

⁴² Martinien, *Tableaux, par corps et par batailles, des officiers tués et blessés pendant les guerres de l'Empire (1805–1815), Supplémentaire* (Paris: Lavauzelle, 1909), 35

Wzmiankowany już chirurg 30 ppl w swoich zapiskach podaje, iż 14 stycznia 1807 r. zmarł ciężko ranny pod Czarnowem porucznik Cheminade⁴³. Tego nazwiska też nie ma w zestawieniu Martiniena⁴⁴.

W kolejnym opublikowanym w Pułtusk 30 grudnia 1806 r. „47 Bulletin de la Grande Armée” („47 Biuletynie Wielkiej Armii”) nie ma najmniejszej wzmianki o bitwie pod Gołyminem. Pomimo dość dużych strat sięgających ok. 1,3 tys. zabitych i rannych (w tym bardzo wielu ciężko, o czym wspomina Dominique Jean Larrey w swoich *Memoires*⁴⁵). W oficjalnym dokumencie została podana jedynie notka o śmierci generała Jacquesa de Forniera zwanego Fenerolzem⁴⁶ i o zranieniu dwóch innych wyższych dowódców (gen. Jeana Rappa i płk. Semele’a)⁴⁷. Wspomniano też o dowódcach poszkodowanych w czasie bitwy pod Pułtuskim stoczonej tego samego dnia, a ogólne zestawienie – nie wiadomo, czy dotyczące jednej czy dwóch bitew – podaje, iż zginęło 800 żołnierzy, a 2 tys. zostało rannych⁴⁸. Choć jeden z raportów donosił, iż pod Pułtuskim zginęło 400 żołnierzy, a 700 zostało rannych⁴⁹. Jego autor użył w tekście określenia „szacuje na”⁵⁰, co wskazuje na to, że dowódcy korpusów (w tym przypadku marszałek Jean Lan-nes) nie znali dokładnego stanu swoich jednostek.

* * *

Zdecydowanie najbardziej jaskrawy przykład rozbieżności danych dotyczących strat poniesionych przez armię francuską stanowią szacunki liczby zabitych w bitwie pod Pruską Iławą, stoczonej z wojskami rosyjskimi 7/8 lutego 1807 r., której kulminacyjna faza przypadła na drugi dzień starcia⁵¹. Według różnych danych zginęło wówczas od

⁴³ Hervieu, *Historique du 21e regiment*, 156.

⁴⁴ Martinien, *Tableaux, par corps et par batailles, des officiers tués et blessés pendant les guerres de l'Empire (1805–1815)* (Paris: Lavauzelle, 1896), 546.

⁴⁵ Dominique Jean Larrey, *Memoires de chirurgie et campagnes*, t. 3 (Paris: Ed. Smith, 1812), 25.

⁴⁶ „Generałowie Armii Francuskiej 1792–1815”, [napoleon.org.pl](https://napoleon.org.pl/index.php/slowniki-tematyczne/generałowie-armii-francuskiej-1792-1815), dostęp styczeń 1, 2024, <https://napoleon.org.pl/index.php/slowniki-tematyczne/generałowie-armii-francuskiej-1792-1815>.

⁴⁷ „47 Bulletin de la Grande Armée” wydany w Pułtusk 30 grudnia 1806 r. w *Bulletins Officiels*, 154.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Foucart, *Campagne de Pologne*, 1:516.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Marian Kukiel, *Dzieje oręża polskiego w epoce napoleońskiej 1795–1815* (Poznań: Kurpisz, 1996), 132.

1,9 tys.⁵² do 6,6 tys. żołnierzy francuskich, a od 6,8 tys. do blisko 30 tys. zostało rannych. Jak zanotował jeden z uczestników wydarzeń, chirurg przywykły przecież do podobnych widoków z wielu pól bitewnych: „to była straszliwa jatka, krew, poszarpane ciała, urwane kończyny, rozbite czaszki, wszędzie ciała ludzi i zwierząt... rzeźnia”⁵³ (tłum. M.T.). Podobnych wrażeń doświadczyło z pewnością wielu świadków tych wydarzeń. Christophe Dufourg Burg, w zbiorze zachowanych manuskryptów wspomnieniowych, przypisuje wypowiedzenie takiego samego zdania jednemu z oficerów o nazwisku Saint-Chamans⁵⁴.

Jednak, jak podaje Lombart w raporcie skierowanym do Napoleona 12 lutego 1807 r., cytowanym przez Lechartiera:⁵⁵ „wszystkich rannych w bitwie, jak policzono dnia 9. II, było 4500”⁵⁶ (tłum. M.T.), przy czym dalej wymienia rannych, którzy znajdowali się w ambulansach, m.in. „w zameczku na prawo od pola bitwy”⁵⁷, co po zsumowaniu daje ogólną wartość 709 458.

Przy tym tekście warto na chwilę się zatrzymać. Otóż przed wzmianką o samej bitwie pod Pruską Iławą i poniesionych w niej stratach, autor zamieszcza informację o poszkodowanych we wcześniejszych starciach. Było ich „[...] od 700 do 800, w tym 200 ciężko [...]”⁵⁹ (tłum. M.T.). Nie podaje bliższej lokalizacji, ale można się domyślać, iż przede wszystkim chodziło tu o bitwę pod Dwórzem stoczoną 6 lutego. Nasuwa się pytanie, dlaczego nie została podana liczba poległych.

Kolejne sporządzane przez Lombarta dokumenty dotyczyły ewakuowanych rannych i nie ma w nich ani jednej wzmianki o zmarłych z powodu odniesionych obrażeń, co przeczy chociażby zapiskom Larreya, który wyraźnie zaznaczał, iż wielu poszkodowanych było

⁵² *Bataille de Preussisch-Eylau, gagnée par la Grande Armée, commandée en personne par S.M. Napoléon I sur les armées combinées de Prusse et de Russie le 8 février 1807 avec trois plans et deux cartes* (Paris: b.w., 1807), 8–9.

⁵³ *Journal des campagnes de Baron Percy*, 165.

⁵⁴ Christophe Dufourg Burg, *Eylau. La bataille racontée par les soldats* (Paris: Ed. Giovanangeli, 2005), 54.

⁵⁵ Georges Lechartier, *Les services de l'arrière à la Grande Armée en 1806–1807* (Paris: Librairie Militaire de Chapelot et Cis, 1810), 626.

⁵⁶ *Ibid.*

⁵⁷ *Ibid.*

⁵⁸ *Ibid.*

⁵⁹ *Ibid.*

w bardzo ciężkim stanie⁶⁰, i podobnym notatkom cytowanego już Percy'ego, który ich liczbę oszacował na ponad tysiąc⁶¹. Styl obydwu dokumentów, i dodatkowo trzeciego, datowanego na 16 lutego 1807 r.⁶², jest zbliżony do prezentowanego przez biuletyny. Ten optymizm w oficjalnych tekstach, względnie łatwo dostępnych jako materiał źródłowy, może rzutować na sporządzane współcześnie szacunki.

Ważny, bezpośredni świadek i uczestnik bitwy pod Pruską Iławą, jakim był Percy, nie podaje bliższych informacji na temat strat poniesionych przez armię francuską. Jest to rzeczą dość charakterystyczną, gdyż brak takich danych również u Larreya⁶³.

Zdecydowanie inne zestawienie, a co za tym idzie także inne wyliczenia (2043 zabitych i 17 758 rannych, w tym ponad 6 tys. ciężko) przedstawia François-Guy Hourtoulle⁶⁴. Tych wartości nie należy uważać za przesadzone, szczególnie w świetle anonimowego, przypisywanego marszałkowi Alexandre'owi Berthierowi raportu, o którym wspomina Oscar von Lettow-Vorbeck⁶⁵. Nosił on tytuł „Note pour Sa Majeste. Releve des pertes a la bataille d'Eylau” („Notatka dla Jego Cesarskiej Mości. Zapis strat w bitwie pod Eylau”). W jego treści znalazł się m.in. taki wers: „nasze straty są ogromne, korpus marszałka [Pierre'a] Augereau⁶⁶ w całości nie istnieje, kawaleria też jest rozbita”⁶⁷. Wynika z niego, iż wojska francuskie straciły 4893 zabitych i 23 589 rannych⁶⁸. W sumie straty sięgnęły 29 634 ludzi. Stanowiło to blisko jedną trzecią stanu oddziałów. Lettow-Vorbeck podaje tu wartość jeszcze większą, aż 44%, powołując się przy tym na oficjalny tekst z archiwum pruskiego Ministerstwa Wojny, zamieszczony w 1891 r. na

⁶⁰ Larrey, *Memoires de chirurgie*, 3:45; dodatkowo Manuskrypt w Archives Departamentales de Hautes Pyrenees Tarbes 1J 600.

⁶¹ Henri Ducoulombier, *Un chirurgien de la Grande Armee. Le Baron Pierre François Percy* (Paris: Ed. Teissedre, 2004), 243.

⁶² Lechartier, *Service*, 628.

⁶³ Larrey, *Memoires de chirurgie et campagnes*, t. 3, passim.

⁶⁴ François-Guy Hourtoulle, *D'Eylau à Friedland. 1807 Campagne de Pologne* (Paris: „Histoire et Collections”, 2007), 66.

⁶⁵ Oscar von Lettow-Vorbeck, *Der Krieg 1806–1807*, t. 4 (Berlin: Ernst Mittler und Sohn, 1896), 112.

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ Ibid

⁶⁸ Ibid.

łamach „Militär-Wochenblatt”⁶⁹. Podobnie pisze Emile Levasseur, którego zdaniem całościowe straty (liczba poległych i rannych) wyniosły ok. 49 tys.⁷⁰, co daje w przybliżeniu 45%. Hervé Dré villon, do którego odwołuje się François Houdecek⁷¹, zaznacza, iż mogły one dochodzić bądź nawet nieznacznie przekraczać 50% stanu pierwotnego oddziałów francuskich biorących udział w walkach, co zadecydowało o niepodjęciu pościgu za Rosjanami, rezygnacji z ewentualnego oblężenia Królewca oraz wycofaniu się oddziałów po 16 lutego 1807 r. z zajmowanych pozycji na południe⁷². Według innego dokumentu, powstałego najprawdopodobniej 12 lutego 1807 r., z formacji bezpośrednio uczestniczących w bitwie jedyną jednostką zdolną do podjęcia dalszych działań ofensywnych był korpus marszałka Louisa Davouta⁷³, lecz i tam straty były znaczne, przede wszystkim w uczestniczącej w walkach dywizji pod dowództwem generała Charlesa Moranda, z której zginęło 275 żołnierzy a 2651 zostało rannych⁷⁴. Lettow-Vorbeck podaje tu trochę inne wartości: 247 zabitych i 2574 rannych⁷⁵. Liczbę tę cytują w swojej pracy Danielle i Bernard Quintinowie⁷⁶. Jeśli chodzi o ogólne straty w formacjach kawaleryjskich, to wyniosły one 3725 zabitych oraz rannych, jak podaje Dufourg Burg⁷⁷.

Istnienie zapisów pióra Berthiera potwierdza Hourtoulle. Niestety nie podaje bliższych informacji bibliograficznych⁷⁸. Wiele jednak wskazuje na to, iż autor korzystał z tekstu naocznego świadka wydarzeń, Pierre’a Berthezene’a, który zanotował: „pole bitwy przedstawiało koszmarny widok, zginęło blisko 9000 żołnierzy a rannych było około 25 000” (tłum. M.T.)⁷⁹.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Emile Levasseur, „Statistique des batailles et des pertes causées par la guerre depuis trois siècles”, *Journal de la société statistique de Paris* 50 (1909): 232.

⁷¹ Houdecek, *Introduction*, 13.

⁷² Lettow-Vorbeck, *Der Krieg*, 4:121.

⁷³ Tomasz Rogacki, *I wojna polska 1806–1807* (Zabrze: Inforteditons, 2015), 268.

⁷⁴ Lettow-Vorbeck, *Der Krieg*, 4:113.

⁷⁵ Ibid., 111.

⁷⁶ Danielle Quintin i Bernard Quintin, *La tragedie d'Eylau fevrier 7/8 1807* (Paris: Archives et Culture, 2007), 426–427.

⁷⁷ Dufourg Burg, *Eylau*, 55.

⁷⁸ Hourtoulle, *D'Eylau*, 66.

⁷⁹ Pierre Berthezene, *Souvenirs militaires de la République et de l'Empire. par le Baron Berthezene, publiés par son fils et dédiés à S. M. l'empereur Napoléon III*, t. 1 (Paris: Dumaine, 1855), 129.

* * *

Nie wiadomo, czy przeznaczony dla cesarza raport w ogóle do niego dotarł. Korespondencja, jaką prowadził Napoleon, poczynając od 9 lutego 1807 r., wyraźnie wskazuje, iż nie. Warto jej się przyjrzeć, gdyż może stanowić podstawę do opracowań historycznych. Straty potraktowane w sposób ogólnikowy w wyrażeniu „straciłem wielu ludzi” znaleźć można w liście do Gerauda Duroca⁸⁰. Pierwsze informacje o liczbach pojawiają się w liście do Charlesa-Maurice’a de Talleyranda datowanym również na 9 lutego, czyli dzień po bitwie. Prócz wzmianki o zabiciu generała Claude’a Corbineau oraz zranieniu generałów Jeana d’Hautpoula i Nicolasa Dahlmanna, znaleźć w nim można informację o 150 rannych i 50 zabitych gwardzistach pełniących służbę bezpośrednio przy cesarzu⁸¹. Już w tym wersie zauważyć można wyraźną nieścisłość, wiadomo, że zginęło blisko stu żołnierzy z tych elitarnych jednostek a ponad 500 zostało rannych⁸². W kolejnej korespondencji, skierowanej do Jeana-Jacquesa Cambaceresa i datowanej na ten sam dzień, wymienione są straty poniesione przez Rosjan (10 tys. rannych i 4 tys. zabitych), w odniesieniu do strat własnych pojawia się jedynie uwaga: „niestety są one dość duże i straciliśmy wielu zasłużonych ludzi, przypuszczalnie to jest 1500 zabitych i 4000 rannych”⁸³ (tłum. M.T.). Wielkości te zostały powtórzone w drugim liście do cesarzowej Józefiny (pierwszy z nocy z 8 na 9 lutego zawiera ogólnikowy zwrot „straciłem wielu”⁸⁴): „mamy 1600 zabitych i od 3 do 4 tys. rannych”⁸⁵ (tłum. M.T.). David Chanteranne przypuszcza, że podana w liście liczba rannych jest śladem rozmowy, którą przeprowadził Percy z Napoleonem⁸⁶. Niewiele wyższe liczby podaje zatwierdzony przez cesarza i cytowany już „58 Bulletin de la Grande Armée” („57 Biuletyn Wielkiej Armii”) także z 9 lutego – „nasze straty wynoszą 1900 zabitych i 5700 rannych, w tym blisko tysiąc ciężko”⁸⁷ (tłum. M.T.). W liście do Josepha

⁸⁰ *Correspondance de Napoleon I*, t. 14 (Paris: Plon & Dumaine, 1864), 291.

⁸¹ Ibid.

⁸² Hourtoulle, *D’Eylau*, 66.

⁸³ *Correspondance de Napoleon I*, 14:291.

⁸⁴ Ibid.

⁸⁵ Ibid., 292.

⁸⁶ Jacques Garnier, *Bataille d’Eylau – Conclusion*. Tu za: Jacques Garnier, Vincent Rolin, „8 fevrier 1807. Eylau. La charge heroique”, *Napoleon 1-er. Le Magazine du Consulat et de l’Empire* Hors Serie nr 14 (2010): 71. Podsumowanie tekstu w periodyku.

⁸⁷ *Correspondance de Napoleon I*, 14:295.

Fouche'a, datowanym na 17 lutego, pojawia się 1,5 tys. zabitych i około 6 tys. rannych⁸⁸. Taką samą liczbę znaleźć można w liście z 12 lutego skierowanym do Pierre'a Daru⁸⁹. Jak widać, odbiegają one od tych, które prezentował wzmiankowany raport sporządzony przez szefa sztabu.

Pozostaje jeszcze jedna korespondencja. Jest nią list do generała Henriego Clarke'a również z 9 lutego 1807 r., z Pruskiej Hławy. Kończy go trudny do jednoznacznej interpretacji wers: „ponieść swoją stratę przy 30 000 ludzi to jest raczej redukcja niż przesada”⁹⁰ (tłum. M.T.). Nie można wykluczyć, że tekst ów został zaszyfrowany.

Podobnie trzeba traktować rozmowę cesarza z komisarzem wojennym Lombartem, autorem wspomnianego już wyżej całościowego raportu, która miała miejsce 11 bądź 12 lutego 1807 r. Nie pojawiły w niej najprawdopodobniej żadne obiektywne dane o stratach poniesionych przez armię francuską⁹¹.

Jeśli chodzi o sam biuletyn Wielkiej Armii, to – prócz wzmiankowanego już, opatrzonego numerem 58 i datowanego na 9 lutego – bitwy tej dotyczyło jeszcze kilka kolejnych, a mianowicie nr 59, datowany na 14 lutego w Pruskiej Hławie, nr 60 z 17 lutego z tej samej miejscowości, następnie nr 62 z 21 lutego z Miłakowa oraz nr 64 z 2 marca z Ostródy. W żadnym z nich nie ma ani słowa o stratach poniesionych przez armię francuską. W dołączonej do biuletynu z 18 lutego (nr 61, wyd. w Górowie Hławeckim) proklamacji do żołnierzy z datą 16 lutego można znaleźć jedynie nic nieznaczące słowa: „odważni ludzie, którzy po naszej stronie pozostali na polu chwały, zmarli chwalebną śmiercią; to śmierć prawdziwego wojownika. Ich rodziny będą miały stałe prawo do naszej troski”⁹² (tłum. M.T.). Poprzedza je dość szczegółowa informacja o zdobyczach wojennych, m.in. działach i sztandarach oraz stratach armii wroga, natomiast w biuletynie nr 64 jest jedynie wzmianka o 5 tys. rannych ewakuowanych do Torunia⁹³.

Należy w tym miejscu zaznaczyć, że wspólnie z biuletynami opublikowany został pierwotnie napisany w języku niemieckim opis

⁸⁸ Ibid., 306.

⁸⁹ Ibid., 299.

⁹⁰ Ibid., 292.

⁹¹ Etienne Lefebure, *Les Étapes d'un commis des hôpitaux militaires sous l'Empire. La vie de Pierre Jean-François Gubert (1776–1855)* (b.mw.: b.w., 1912), 62–65.

⁹² *Bataille de Preussisch-Eylau*, 12.

⁹³ Ibid., 15.

batalii nieznanego autora – Rogacki twierdzi w swojej pracy, że został sporządzony przez samego cesarza bądź na jego polecenie, a następnie opublikowany w Berlinie. Niestety w jego tekście brak odnośników potwierdzających ów fakt⁹⁴. Sugestię o autorstwie cesarza znaleźć można zresztą w tytule⁹⁵. W zakończeniu, podobnie jak w cytowanym biuletynie, zostały podane straty armii francuskiej szacowane na 1,6 tys. do 1,8 tys. zabitych i około 7 tys. rannych⁹⁶. Nie jest wykluczone, że był to chwyt propagandowy, gmatwający obraz tragicznej rzeczywistości w oczach współczesnych, a po latach siejący zamęt w rozważaniach historyków, którzy badali te wydarzenia.

* * *

Ogrom strat z tego okresu znalazł swoje odbicie w memuarystyce. Najlepszym dowodem jest tu wzmianka w pamiętniku Marcelina Marbota⁹⁷. W tym przypadku nasuwa się pytanie, czy na pewno zanotował on, że znacznie przekroczyły one liczbę 20 tys. ludzi, w tym ponad 12 tys. poległych. Te dane podaje Dufourg Burg⁹⁸, powołując się na wymienione powyżej wspomnienia, jednak w tekście brak takich liczb, można jedynie znaleźć szczegółową informację, że z korpusu marszałka Pierre'a Augereau, który przed bitwą liczył około 15 tys. żołnierzy, w czasie raportów, późną nocą 8 lutego, doliczono się około 3 tys. żołnierzy wciąż sprawnych i niekontuzjowanych⁹⁹.

Te same wartości podaje Pierre J.-F. Gubert¹⁰⁰. Zaledwie w jednej formacji straty wyniosły ogółem blisko 12 tys. ludzi, czyli zdecydowanie więcej niż napisano w biuletynie. Ponadto zanotował on, że: „straty mogły dochodzić nawet 30 000”¹⁰¹ (tłum. M.T.). Jak widać, były to liczby zbliżone do tych, które podaje raport prawdopodobnie stworzony przez marszałka Alexandre'a Berthiera. Czy zamieścił je w oficjalnym dokumencie, tego niestety nie wiadomo¹⁰².

⁹⁴ Rogacki, *I wojna polska*, 281.

⁹⁵ *Bataille de Preussisch-Eylau*, 18.

⁹⁶ Ibid., 23.

⁹⁷ Marcelin Marbot, *Mémoires du général baron de Marbot. Gênes-Austerlitz-Eylau* (Paris: Plon-Nourit, 1891), 340.

⁹⁸ Pierre Robin i Dufourg Burg, *Eylau. La bataille racontée par les soldats* (Paris: le Grand livre du mois, impr. 2005), 55.

⁹⁹ Marbot, *Mémoires du général*, 340.

¹⁰⁰ Lefebure, *Les Étapes*, 65.

¹⁰¹ Ibid., 63.

¹⁰² Ibid., 65.

O mniejszych stratach, sięgających ok. 3 tys. poległych żołnierzy, piszą Paul Triaire¹⁰³, Georges Blond, cytowany przez Michela Rocauda¹⁰⁴, oraz Danielle i Bernard Quintinowie¹⁰⁵, przy czym szczególnie ci ostatni zaznaczają, że choć mogły one sięgnąć nawet 4,2 tys., to z pewnością nie mogły przekroczyć 5% stanu osobowego armii.

Dokładność opracowań Blonda i Quintinów podważa w swoim artykule Michel Rocaud, pisząc, że nie trzeba być wybitnym strategiem, by zauważyć, że przy tak intensywnym zaangażowaniu walczących jednostek, a szczególnie kawalerii, podczas owej pamiętnej i często cytowanej szarży oraz artylerii prowadzącej niejednokrotnie ostrzał „na wprost”, musiały być one dużo większe¹⁰⁶.

Zbliżone straty zostały odnotowane również po stronie wojsk rosyjskich oraz współdziałających z nimi w ostatniej fazie działań bitewnych oddziałów pruskich. Miały one sięgać 7 tys. zabitych oraz ok. 12–15 tys. rannych¹⁰⁷ bądź 8 tys. zabitych i ponad 18 tys. rannych¹⁰⁸. Straty całkowite, czyli poniesione przez obydwie walczące w bitwie pod Iławą Pruską strony na ponad 40 tys. oceniają Tedd Fisher i Gregory Fremont Barnes¹⁰⁹, R. G. Grant¹¹⁰, a także Hourtoulle¹¹¹. Nieco mniejszą wartość zamieszcza w swojej monografii Christopher Sumerville, pisząc, że straty sięgnęły 35 tys.¹¹² Sumowanie liczby poległych i rannych, zresztą wyjątkowo nieprecyzyjne, na co zwracał uwagę Jacques Dupaquier¹¹³, znaleźć można w wielu tekstach historyków.

¹⁰³ Paul Triaire, *Dominique Larrey et les campagnes de la révolution et de l'Empire, 1768–1842* (Tours: Maison Alfred Mame et Fils, 1902), 410

¹⁰⁴ Robin i Dufour Burg, *Eylau*, 55.

¹⁰⁵ D. Quintin i B. Quintin, *La tragedie d'Eylau*, 426.

¹⁰⁶ Michel Rocaud, „Comment meure t-on dans les campagnes napoléoniennes? Ou la mort, du combat au traumatisme”, *Napoleonica. La Revue* 3, nr 47 (2023): 38.

¹⁰⁷ Rogacki, *Pruska Iława* (Warszawa: DW Bellona, 2004), 98.

¹⁰⁸ Garnier i Rolin, *8 février 1807*, 69.

¹⁰⁹ Tedd Fisher i Gregory Fremont-Barnes, *The Napoleonic Wars: The Rise and Fall of an Empire* (Elps Court: Osprey Publishing, 2004), 78 i 90.

¹¹⁰ R. G. Grant, *Battle: A Visual Journey Through 5,000 Years of Combat* (New York: Dorling Kindersley, 2009), 205.

¹¹¹ Hourtoulle, *D'Eylau*, 66.

¹¹² Christopher Somerville, *Polska kampania Napoleona, Pułtusk, Pruska Iława, Frydland, pokój w Tylży*, tłum. Marcin Łakomy (Warszawa: Bellona, 2008), 113.

¹¹³ Jacques Dupaquier, „Les guerres et la population de l'Europe. Pertes humaines des forces armées des pays européens dans les guerres du XVIIe au XXe siècle. Etude historique statistique. B. C. Ourlariis”, *Annales de démographie historique* (1967): 298.

Tabela 1. Straty wojska francuskiego w bitwie pod Pruską Hławą – chronologicznie

źródło	zabici	ranni	globalnie
List cesarza z 9 lutego 1807 r.	1500	4000	
Biuletyn z 9 lutego 1807 r.	1900	5700	
Anonimowy raport sporządzony dla albo przez marszałka Berthier	4893	23 589	
Tekst z 1807 r.	1600–1800	7000	
Berthezene	9000	20 000–25 000	
Plotho	1900	5700	
Dumas	2000	15 000–16 000	
Thiers	3000	7000	
Triaire	3500	ok. 7000	
Lefebure			22 000–30 000
Bodart			20 000
Urlanis	6600	22 000	
Quintin	2711		
Antoine		15 000–25 000	

Źródło: *Correspondance de Napoleon I*, t. 14; Oscar von Lettow-Vorbeck, *Der Krieg*, 4:112; *Bataille de Preussisch-Eylau*, passim; Berthezene, *Souvenirs militaires*, 1:129; Karl von Plotho, *Tagebuch während des Krieges zwischen Russland und Preussen einerseits, und Frankreich andererseits, in den Jahren 1806 und 1807* (Berlin: Friedrich Braunes, 1811), 37; Mathieu Dumas, *Précis des événements militaires, ou Essais historiques sur les campagnes de 1800 à 1807*, t. 4 (Paris: Treuttel & Würtz, 1826), 38–39; Rogacki, *I wojna polska 1806–1807*, 276; Paul Triaire, *Dominique Larrey et les campagnes de la révolution et de l'Empire, 1768–1842* (Tours: Maison Alfred Mame et Fils, 1902), 410; Etienne Lefebure, *Les Étapes d'un commis des hôpitaux militaires sous l'Empire. La vie de Pierre Jean-François Gubert (1776–1855)* (b.m.w.: b.w., 1912), 62–65; Michel Kerautret, „Le prix de la bataille d'Eylau”, *La Revue Napoleon* nr 29 (2007): 27; Borys Ulanis, *Wojny a zaludnienie Europy* (Warszawa: PWE, 1962): 79; Michel Kerautret, „Le prix de la bataille d'Eylau”, *La Revue Napoleon* nr 29 (2007): 27; Michaël Antoine, *La bataille d'Eylau: Le combat le plus sanglant des guerres napoléoniennes* (Ed. 50Minutes, 2012), e-book.

Jeśli chodzi o Pruską Hławę, to dominowały tam straty nieodwracalne. Jak słusznie zaznaczył Robin, rannych najczęściej spotykały amputacja albo śmierć¹¹⁴. Jednakowy los czekał szeregowego żołnierza i generała. Przeżycie operacji wcale nie oznaczało wyzdrowienia, gdyż

¹¹⁴ Robin i Dufourg Burg, *Eylau*, 57.

na dziesięciu rannych ewakuowanych spod Iławy Pruskiej jeden bądź dwóch umierało już w pierwszym dniu podróży¹¹⁵.

* * *

Wielu żołnierzy ginęło w innych okolicznościach niż starcia zbrojne. Jeśli chodzi o kampanię 1806–1807, szczególnie w jej fazie po przekroczeniu Odry i następnie Wisły, bardzo częste były przypadki samobójstw, o czym wspomina bezpośredni świadek tych wydarzeń, Jean Roch Coignet¹¹⁶. Czy fakty te zostały zarejestrowane – trudno dociec, gdyż – na co zwraca uwagę Drévillon – w dokumentach można niejednokrotnie znaleźć nic niemówiące zapisy typu: „dłuższa nieobecność bądź nie wrócił do korpusu”¹¹⁷ (tłum. M.T.), a nawet „chyba zmarł lub też nadal go nie ma”¹¹⁸ (tłum. M.T.), czyli wzmianki wskazujące jedynie, że dany żołnierz po prostu zniknął z rejestrów. O ile nie była to wyraźna dezercja z bronią, dalszymi jego losami, pomimo odnotowywania zaginięcia w dokumentach, zazwyczaj specjalnie się nie zajmowano. Na znaczenie tego zagadnienia dla całokształtu późniejszych zestawień zwrócili uwagę Bernard i Danielle Quintinowie¹¹⁹, a już szczególnie Pierre Branda¹²⁰. Wypada przy tym zwrócić uwagę na fakt, że straty te, choć wpisywały się w ogólną liczebność i ruchliwość ówczesnych populacji, z dużą pewnością były wywołane przez działania wojenne. Młody rekrut, wyrwany ze swojego środowiska, był podatny na wiele zagrożeń, nie tylko tych związanych z walką. Wyraźnie zwracał na to uwagę Larrey, nie tylko wiosną 1813 r., ale i znacznie wcześniej – wiosną 1807 r., kiedy w okolicy Kamieńca Suskiego, gdzie przebywał Napoleon, docierały uzupełnienia jednostek, w szczególności te kierowane do oddziałów piechoty liniowej¹²¹.

Przy tak małej ilości danych niejako sam nasuwa się wniosek, że kiedy uzupełniano straty bitewne w danym oddziale, nie interesowano się zbyt wiele losem poległych albo niezdolnych do służby z powodu

¹¹⁵ Ibid., 59.

¹¹⁶ W imię cesarza. Kajety kapitana Coignet. Z życia żołnierskiego napoleońskiego gwardzisty, tłum. R. J. Komorowski (Oświęcim: Napoleon V, 2014), 104.

¹¹⁷ Drévillon, *L'individu et la Guerre* (Paris: Belin, 2013), 178–186.

¹¹⁸ Kerautret, *Le prix de la bataille d'Eylau*, 27.

¹¹⁹ D. Quintin i B. Quintin, *La tragedie d'Eylau*, 426.

¹²⁰ Pierre Branda, „Editorial”, *Napoleonica la revue* nr 47 (2023): 3–7.

¹²¹ Larrey, *Memoires de campagnes*, 3:64.

kalectwa czy choroby. Tak naświetlili to zagadnienie Marcel Reinhard¹²² oraz Rocaud¹²³. Ten ostatni wykazał dla jednej tylko formacji – 24 ppl – że wiarygodne dane na temat zgonów dotyczą 43% szeregowców, 57% podoficerów i 92% oficerów¹²⁴. W przypadku tych ostatnich w bitwie pod Pruską Iławą było 10 poległych bezpośrednio w walce, 7 zmarłych w późniejszym okresie z powodu odniesionych ran (kapitan Regnault – 13 maja 1807 r.) oraz 37 rannych¹²⁵. Jeśli chodzi o podoficerów i szeregowych żołnierzy, straty mogły być wielokrotnie większe.

* * *

Niedoszacowanie liczby ofiar bitwy pod Pruską Iławą pokazuje, że w podobny sposób należy oceniać dane o śmiertelności w oddziałach w latach 1813–1814. Tutaj równolegle ze znacznymi stratami bitewnymi – Lipsk, Hanau, kampania na terenie Francji – nakładały się te epidemiczne, szczególnie spowodowane przez tyfus¹²⁶, który szerzył się nie tylko w Moguncji. Straty te można uznać za tożsame z określonymi współcześnie jako pozabitewne¹²⁷.

Cytowany już Larrey poświęcił zagadnieniu skierowany do marszałka Alexandre'a Berthiera raport¹²⁸ o sytuacji panującej w usytuowanych w okolicach Moguncji i Metz lazaretach, które kilkakrotnie wizytował, a także następny – o sytuacji, jaka panowała w oddziałach kolejno wycofujących się za Ren. Potwierdzają to procentowe wyliczenia Reinharda, który podaje, że odsetek poległych bezpośrednio w walkach i zmarłych z powodu odniesionych ran wynosił ok. 4,8–5% stanów jednostek, a ten obejmujący jedynie zmarłych w szpitalach lub na kwaterach z powodu szerzącej się epidemii sięgał ok. 23,5%¹²⁹.

Były to kwestie niezwykle trudne, szczególnie jeśli weźmie się pod uwagę jednostki wojskowe stacjonujące w twierdzach, które jednocześnie – szczególnie po kampanii rosyjskiej – stanowiły punkty

¹²² Marcel Reinhard, „Le problème des pertes de guerre”, *Annales historiques de la Révolution française* nr 199 *La France à l'époque napoléonienne* (1970): 46–62.

¹²³ Rocaud, „Comment meure t-on”, 21.

¹²⁴ Ibid., 22.

¹²⁵ Martinien, *Tableaux, par corps et par batailles, des officiers tués et blessés pendant les guerres de l'Empire (1805–1815)* (Paris: Lavauzelle, 1896), 176.

¹²⁶ Bourgeois-Pichat, „Evolution Générale”, 635–662.

¹²⁷ AAP 6 Słownik Terminów i Definicji NATO, 2017, NATO/PdP JAWNE.

¹²⁸ Larrey, *Memoires de chirurgie et campagnes*, t. 4 (Paris: Ed. Smith, 1817), 455–457.

¹²⁹ Reinhard, „Le problème”, 59.

zborne. Docierały do nich nieomal równocześnie niedobitki oddziałów wycofujących się z Rosji i rekruci z poboru przybywający z terenu Francji, niejednokrotnie jeszcze bez przydziału, a w związku z tym nieuwzględniani w spisach osobowych danej jednostki¹³⁰. W takich zbiorowiskach łatwo dochodziło do zakażeń kontaktowych, bo w jednym miejscu spotykali się ludzie wyczerpani trudami odwrotu, niedożywieni i przemarznięci oraz rekruci nazywani potocznie Marie Luises¹³¹, którzy często – szczególnie wczesną wiosną 1813 r. – nie mieli regulaminowego wieku poborowego i pochodzili z bardzo różnych środowisk. Henri Ducoulombier w swoim studium wykazał wyraźnie, że garnizony, które miały pomagać w odbudowaniu stanu liczebnego armii, stanowiły jednocześnie „rozsadnik” epidemii¹³². Emmanouil Angelakis i jego zespół jeszcze dokładniej zaprezentowali dane dotyczące końcowej fazy kampanii 1812 r. i początków 1813 r., zaznaczając, że jedynie w Wilnie na przełomie tych lat zgony z powodu zakażenia tyfusem mogły sięgać blisko 70–80 tys. żołnierzy¹³³. Podobnie podszedł do tego zagadnienia w pierwszym dwudziestoleciu XX w. Friedrich Prinzing w monografii *Epidemics Resulting from Wars*, wznowionej i opublikowanej w wersji elektronicznej 2023 r.¹³⁴, a w oryginale pochodzącej z 1916 r.¹³⁵ Według szacunkowych danych tylko między październikiem a grudniem zmarło z powodu chorób epidemicznych ok. 62 tys. żołnierzy francuskich¹³⁶. Współcześnie badania prowadzone na materiale pobranym ze szczątków kostnych, pochodzącym z miejsca masowego pochówku żołnierzy Wielkiej Armii na przedmieściu Wilna, doprowadziły do identyfikacji

¹³⁰ Jean Marchioni, *Place a monsieur Larrey* (Arles: Actes Sud, 2006), 542–543.

¹³¹ Formacje młodych rekrutów powoływanych do wojska jeszcze przed osiągnięciem wieku poborowego, szczególnie wczesną wiosną 1813 r. Tu za: Robert Bielecki, *Encyklopedia wojen napoleońskich* (Warszawa: Trio, 2001), 395.

¹³² Ducoulombier, „L’aigle et le pou: le typhus dans la Grande Armée”, *Histoire des Sciences Medicales* 48, nr 3 (2014): 351–360.

¹³³ Emmanouil Angelakis, Yassina Bechant i Didier Raoult, „The History of Epidemic Typhus”, *Microbiol Spectr* nr 4 (2016): 7.

¹³⁴ Friedrich Prinzing, *Epidemics Resulting from Wars*, Clarendon Press, Oxford, 1916. Gutenberg Project, dostęp styczeń 14 2024, <https://www.gutenberg.org/ebooks/59822>.

¹³⁵ Prinzing, *Epidemics Resulting from Wars* (Clarendon Press, Oxford, 1916), tekst zdigitalizowany, 104–106.

¹³⁶ Ibid.

patogenów, które były przenoszone przez wszy *Bartonella quintana* oraz *Rickettsia prowazekii* wywołujące epidemię tyfusu¹³⁷.

Dolegliwości, jakie najczęściej trapiły żołnierzy w latach 1812–1813, opisał i wyliczył w swoim studium Joseph R. L. de Kerckhove, holenderski lekarz związany z Wielką Armią¹³⁸. Dominowały choroby o podłożu infekcyjnym, takie jak tyfus, dyzenteria oraz różne postaci gorączek, które, ze względu na dołączające się często dolegliwości ze strony przewodu pokarmowego, według współczesnej nomenklatury zaliczyć można do duru brzuszego, paradurów oraz salmonellozy¹³⁹. Prócz nich, a często równolegle, występowały: grypa, angina oraz zapalenie płuc i opłucnej¹⁴⁰.

Podobna sytuacja jak w Moguncji i okolicach, gdzie z powodu błyskawicznego szerzenia się chorób, trupy żołnierzy zebrane z ulic wrzucano do jednego dołu z padłymi końmi¹⁴¹, panowała w Głogowie, o czym wspomina w zachowanych dokumentach Pierre Richelmi, który w 1813 r. był naczelnym lekarzem twierdzy¹⁴².

Nie inaczej było w Gdańsku, gdzie blisko jedną czwartą garnizonu stanowili żołnierze wycofujący się z Rosji, często już chorzy, szczególnie na dyzenterię. Piszą o tym lekarze pracujący w twierdzy Simeon-Bernard Tort¹⁴³ i P. J. B. Corsin¹⁴⁴. O ile pierwszy nie podaje żadnych danych liczbowych, koncentrując się na uwagach *stricto* klinicznych i pisząc m.in., że choroba miała bardzo ciężki przebieg, a epidemia nawracała falami, o tyle w tekście drugiego można znaleźć informację, że straty wśród obrońców były bardzo znaczące, przy czym w lutym

¹³⁷ Didier Raoult et al., „Evidence for Louse-Transmitted Diseases in Soldiers of Napoleon's Grand Army in Vilnius”, *The Journal of Infectious Diseases* nr 193 (1) (2006): 112–120.

¹³⁸ Joseph R. de Kerckhove, *Histoire des maladies observées à la Grande Armée française pendant les campagnes de Russie de 1812 et d'Allemagne de 1813* (Anvers: Janssens, 1836).

¹³⁹ Jerzy Krzyś, *Służba zdrowia wojsk polskich w latach 1806–1807* (Grudziądz: Koło Miłośników Grudziądza, 2011), 36

¹⁴⁰ Kerckhove, *Histoire des maladies*, b.p.

¹⁴¹ Pierre Alexandre Ardy, *Dissertation sur le typhus contagieux observé à Mayence après la campagne de 1813 et pendant le blocus de cette ville en 1814* (Paris: Didot Jeune, 1815), 8.

¹⁴² Archives du Val de Grâce, Paris carton 11, dossier 5, „Observations sur les maladies par Richelmi, médecin ordinaire de la Grande Armée, chargé des fonctions de médecin principal de la place de Glogau”.

¹⁴³ S.-P. Tort, *Dissertation sur le typhus contagieux qui a régné épidémiquement à Dantzick pendant le blocus de la ville et le siège de cette place en 1813* (Paris: Didot Jeune, 1817).

¹⁴⁴ J. P. B. Corsin, *Relation médicale du typhus observé durant le siège de Dantzic en 1813. thèse méd* (Paris: b.w., 1828).

1813 r. sięgały 100–130 zmarłych w ciągu 24 godzin, natomiast w marcu doszły do ogółem 40 tys. żołnierzy¹⁴⁵. I znów warto zadać pytanie – czy są to pełne wartości, czy jedynie dane szacunkowe, gdyż Corsin w dalszym ciągu zaznacza jedynie, że „w momencie opuszczenia przez nas Gdańska sięgnęły 21 000 ludzi”¹⁴⁶ (tłum. M.T.).

Tragiczna sytuacja panowała także w Dreźnie, które skapitulowało dopiero 13 listopada 1813 r., blisko miesiąc po bitwie pod Lipskiem. Według danych, jakie zostały zgromadzone przez Ducoulombiera, w końcowej fazie oblężenia śmiertelność wynosiła ok. 200 osób dziennie, lecz brak jest całościowego zestawienia¹⁴⁷. Nie inaczej było w Hamburgu, gdzie do momentu kapitulacji w maju 1814 r. zmarło około 10 tys. żołnierzy¹⁴⁸ – są to dane szacunkowe.

Wyjątkowo katastrofalne rozmiary przybrała epidemia w Torgau. Z garnizonu liczącego w początkowym okresie oblężenia ok. 28 tys. żołnierzy z powodu tyfusu zmarło od 17 tys.¹⁴⁹ do nawet 20 tys.¹⁵⁰ Piszą o tym bezpośredni świadkowie – lekarze, którzy pracowali w twierdzy: Etienne Lavaud¹⁵¹ oraz Jacques-Pierre Gilles-de la Tourette¹⁵².

Zupełnie inaczej oceniał tę sytuację Joseph Pierre Etienne Vincent Masnou¹⁵³ w raporcie skierowanym do naczelnego lekarza René-Nicolasa Dufriche’a, barona Desgenettes. Na ten tekst warto zwrócić uwagę, ponieważ jest to kolejny typowy przykład dopasowywania danych do potrzeb wyższego dowództwa. Zdaniem Masnou straty nie przekraczały 2 tys. zmarłych z różnych przyczyn. Z tymi danymi podjął polemikę jeszcze

¹⁴⁵ Ibid.

¹⁴⁶ Ibid., 13.

¹⁴⁷ Ducoulombier, *Laigle et le pou*, 354.

¹⁴⁸ Ibid.

¹⁴⁹ „Narbonne-Lara, Louis Marie Jacques Amalric, Comte de”, w *Encyclopædia Britannica*, t. 19 (Cambridge: Cambridge University Press), 237.

¹⁵⁰ Antoine-Marie Augoyat, *Relation de la défense de Torgau par les troupes françaises, en 1813, sous les généraux de division comte de Narbonne et comte Du Taillis* (Paris: Leneveu, 1840), 66.

¹⁵¹ Étienne Lavaud, *Dissertation sur le typhus contagieux* (Paris: Didot Jeune, 1816), 8–9.

¹⁵² J.-P. Gilles-de la Tourette, *Remarques et observations sur le typhus contagieux qui a régné épidémiquement à Torgau en Saxe depuis le mois de septembre 1813 jusqu’au mois de mars 1814* (Paris: Didot Jeune, 1815).

¹⁵³ Masnou, „Histoire médicale du siège de Torgau, en Saxe ou rapports adressés à M. le baron Des Genettes par le chevalier Masnou”, *Journal de Médecine, Chirurgie, Pharmacie* 36 (1816): 95–124, 191–218.

w XIX w. Antoine-Marie Augoyat¹⁵⁴. A współcześnie Ducoulombier, który, pracując nad biografią wybitnego lekarza, jakim bez wątpienia był Desgenettes, natrafił na dokument, w którym można m.in. przeczytać: „musimy podjąć zdecydowane kroki i, biorąc pod uwagę, co byłoby może najlepsze jedynym rozwiązaniem byłoby wrzucać nocą zwłoki do wody w nurt Łaby poniżej miasta”¹⁵⁵. Nie wykluczone, że to on podjął decyzję o takich działaniach, gdyż przebywał wówczas w twierdzy, gdzie wraz z niedobitkami dostał się do niewoli¹⁵⁶.

Wróćmy jeszcze do dokumentów Larrey’a: pierwszego z Moguncji, gdzie w ciągu trzech miesięcy zmarło ponad 12 tys. żołnierzy, oraz drugiego z Metz. Nie można wykluczyć, że straty były tam jeszcze większe, gdyż adresat raportu opublikował 9 listopada 1813 r. specjalny okólnik, w którym zaakcentował prośbę o dokładne dane stanu oddziałów od wiosny mijającego roku, a przygotować je miały wszystkie jednostki uczestniczące w działaniach zbrojnych¹⁵⁷. Szybkość następujących po sobie zmian militarnych oraz politycznych, na co zwraca uwagę François Houdecek¹⁵⁸, nie pozwoliła na ich pełne opracowanie. Jednak, co wynika ze sporządzonego w 1817 r. raportu dla nowych władz, w archiwach znajdowało się około miliona aktów zgonu wystawionych w latach 1792–1815¹⁵⁹. Nadal jednak brakowało ścisłej ewidencji. Stąd po raz kolejny wypada zadać pytanie, czy były to pełne dane. Na jego postawienie pozwala anonimowy tekst opublikowany tuż po zakończeniu działań zbrojnych¹⁶⁰. Utrzymany w tonie jednoznacznie krytycznym, o czym świadczy już sam tytuł, *Grobowce Wielkiej Armii*, ukazuje problemy, jakie występują również współcześnie, kiedy podejmujemy próbę pełnej weryfikacji danych dotyczących zgonów, szczególnie tych spowodowanych przez choroby zakaźne.

¹⁵⁴ Augoyat, *Relation de la défense*, 67.

¹⁵⁵ Oryginał dokumentu w zbiorach Archives du Val-de-Grâce w Paryżu; tu za: Ducoulombier, *L’aigle et le pou*, 355.

¹⁵⁶ Maria J. Turos, „Higienista Wielkiej Armii – René-Nicolas Dufriche Desgenettes (1762–1837)”, *Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki* 29, nr 1 (2020): 129–152.

¹⁵⁷ Reinhard, „Le problème”, 59.

¹⁵⁸ Drévillon i Houdecek, „Introduction”, 10–11.

¹⁵⁹ Ibid.

¹⁶⁰ *Les sepulcres de la Grande Armee ou tableau des hopitaux pendant la dreniere campagne de Buonaparte* (Paris: Al. Eymery, 1814).

* * *

Te dwa przykłady, choć oddzielone od siebie cezurą czasową, to wciąż dotyczące jednego okresu, ukazują skalę problemu. Kwestią poruszaną dopiero od niedawna jest kampania na terenie Półwyspu Iberyjskiego. Na tę asymetrię w podejściu do zagadnienia walk w Hiszpanii w porównaniu do tego, jak są traktowane działania zbrojne w Europie Centralnej, zwrócił uwagę Édouard Ebel¹⁶¹. Efekt poszukiwań badaczy to szacunkowa liczba 245 tys. poległych i zmarłych z powodu odniesionych ran oraz chorób¹⁶². Tu automatycznie nasuwa się pytanie o jeńców, szczególnie tych zesłanych na bezludną wyspę Cabrera w archipelagu Balearów¹⁶³. Frédéric Lemaire¹⁶⁴ wyraźnie zaznacza, że kwestia ta jest wyjątkowo trudna do jednoznacznego ustalenia. Składają się na to dwa czynniki, pierwszy to generalnie temat miejsca jeńców w ówczesnych warunkach polityczno-militarnych traktowany dość marginalnie, drugi to dane, którymi dysponujemy, jeżeli chodzi o Caberę - stanowią one zapisy memuarystyczne ofiar, które przeżyły, a tu zawsze należy liczyć się z pewnym subiektywizmem. Lemaire, prezentując w swoim tekście podstawową bibliografię pamiątek, zwraca też uwagę na to, że zaledwie nieliczne z nich ukazały się w pierwszych trzydziestu latach XIX w., a resztę opracowano z zachowanych manuskryptów¹⁶⁵. Niemniej można się tu przychylić do wartości podanych przez Auguste'a Jeana Thillaye'a¹⁶⁶, który uważa, że straty mogły sięgać ponad 5 tys. zmarłych. Dane te, zawarte w mało znanym tekście, częściowo potwierdzili Denis Smith¹⁶⁷ oraz Isabelle Bes Hoghton,¹⁶⁸ choć jednocześnie zadali pytanie

¹⁶¹ Édouard Ebel, „Guerres et armées napoléoniennes. Nouveaux regards, Hervé Drévilion, Bertrand Fonck et Michel Roucaud”, *Revue historique des armées* 274 (2024), wersja online dostęp luty 16, 2025, <http://journals.openedition.org/rha/7955>.

¹⁶² Ibid., 79–80.

¹⁶³ Krzysztof Kowalski, „Przeludnienie bezludnej wyspy”, rp.pl, dostęp grudzień 8, 2023, https://www.rp.pl/historia/art556291-krzysztof-kowalski-przeludnienie-bezludnej-wyspy?fbclid=IwAR0S4hHDZWjUa6fjQLVKk9LlvF7SubwFUxxDPI9eg-C9q01TFpTjL_tYLVY.

¹⁶⁴ Frédéric Lemaire, „Le drame des prisonniers français de Cabrera: les sources écrites”, *Napoleonica. La Revue* nr 45 (2023): 7–62.

¹⁶⁵ Ibid., 59–62.

¹⁶⁶ Auguste Jean Thillaye, *Dissertation topographique sur Cabrera, l'une des îles Baléares: présentée et soutenue à la faculté de médecine de Paris, le 29 août 1814* (Paris: Didot Jeune, 1814), 13.

¹⁶⁷ Denis Smith, *Les Soldats oubliés de Napoléon: 1809–1814. Prisonniers sur l'île de Cabrera* (Paris: Éditions Autrement, 2005), 197.

¹⁶⁸ Isabelle Bes Hoghton, „Cabrera: De l'île paradis à l'île enfer”, *Anales de Filología Francesa* nr 16 (2008): 25–38.

o to, czy nie wypadałoby oszacować tych liczb jako zdecydowanie większych, gdyż trafiali tam nie tylko żołnierze wspomnianego już korpusu generała Duponta, który kapitulował pod Bailen. Koncepcję o zdecydowanie większej, sięgającej 10 tys. jeńców zmarłych na Cabrerze, poddał pod rozagę badaczy już w połowie lat sześćdziesiątych Marcel Baldet¹⁶⁹.

Działania badawcze zaowocowały stworzeniem projektu zewidencjonowania wszystkich oficerów zmarłych w czasie kampanii hiszpańskiej i uzupełnienie w ten sposób obszernego, dość powszechnie znanego źródła, jakie stanowi cytowane już uprzednio zestawienie Martiniena. W efekcie ukazała się praca Jorge'a Planasa Camposa i Antonia Grajala de Blasa w formie strony internetowej, ukazująca na mapach miejsca, w których ewentualnie można poszukiwać miejsc pochówków określonych osób¹⁷⁰. Problem szeregowych żołnierzy, którzy najczęściej padali ofiarą tak działań hiszpańskich *guerillos*, jak i chorób zakaźnych, nadal jednak nie został w żaden sposób poruszony¹⁷¹.

* * *

Podobnie jak w przypadku wojny na Półwyspie Iberyjskim, tak i tu trudno jest ustalić ostateczną liczbę strat poniesionych przez armię napoleońską w kampanii 1812 r. W sposób wnikliwy prezentuje to Marie Pierre Rey¹⁷². Zbliżone stanowisko zajęli w swoich pracach studyjnych Baty¹⁷³ oraz Alexander Mikaberidze¹⁷⁴.

Na zgony wynikające z obrażeń odniesionych w walce dodatkowo nakładały się te spowodowane warunkami zewnętrznymi – ostrym klimatem oraz epidemią, która rozszalała się nie tylko w Wilnie, lecz także, i to dużo wcześniej, w Mohylewie oraz jego okolicach. Najprawdopodobniej to w tym mieście zmarł 12 grudnia 1812 r. Leopold

¹⁶⁹ Marcel Baldet, *La Vie quotidienne dans les armées de Napoléon* (Paris: Hachette, 1965), 127.

¹⁷⁰ Tablas Martinien para España, dostęp styczeń 13, 2024, <https://www.tablasmartinien.es/#>.

¹⁷¹ Ibid.

¹⁷² Marie-Pierre Rey, „La Russie et les russes dans les écrits des prisonniers de la Grande Armée, une approche comparée”, *Revue des études slaves* 83, nr 4:(1812), „la campagne de Russie. Histoire et représentations” (2012): 993–1010.

¹⁷³ Régis Baty, „Les prisonniers oubliés de la campagne de Russie”, *Revue Historique des Armees* nr 267 (2012): 51–59.

¹⁷⁴ Mikaberidze, „Napoleon's Lost Legions. The Grande Armée Prisoners of War in Russia”, *Napoleonica. La Revue* 3, nr 21 (2014): 35–44.

Lafontaine, naczelný lekarz polskiego korpusu pod dowództwem księcia Józefa Poniatowskiego¹⁷⁵.

Zapisy w archiwach wojskowych, o ile w ogóle można je znaleźć – na co zwraca uwagę Rey¹⁷⁶ – sprowadzają się w 90% przypadków do nic niemówiących, zdawkowych notatek „pozostał w czasie odwrotu” bądź „chyba [gdyż tak wypada w tym kontekście przetłumaczyć *hors que* – M.T.] więzień w Rosji”. Opinię o małej wiarygodności tych źródeł podzielają również Benoît Lagarde i Michel Roucaud¹⁷⁷.

Zgodzić się więc trzeba z wyrażoną przez Paula Brittena Austina opinią, że jeśli chodzi o szeregowców, ów „produkt jednorazowego użytku”¹⁷⁸, żadnych, choćby przybliżonych, liczb do tej pory nie podano. Najczęściej prezentowane wartości, rzędu 450 tys.¹⁷⁹ ofiar tylko tej jednej kampanii, mogą być w znacznym stopniu zaniżone. Rey uważa, że z 600 tys. żołnierzy Wielkiej Armii, którzy w czerwcu 1812 r. przekraczali Niemen, w grudniu tego samego roku było przy życiu od 60 do 80 tys., o ile nie mniej¹⁸⁰. Warto tu dodać, że po raz pierwszy o tak ogromnych stratach pisał Charles Coury w swoim referacie zaprezentowanym na XVIII Międzynarodowym Kongresie Historii Medycyny, który odbył się w 1962 r. w Krakowie i Warszawie¹⁸¹. A była to zaledwie jedna, choć zdecydowanie najtragiczniejsza w skutkach, kampania prowadzona przez armię napoleońską.

Podsumowując, wypada stwierdzić, że pomimo wielu studiów poświęconych epoce, problem strat poniesionych przez armię francuską podczas kolejnych kampanii wojennych prowadzonych przez Napoleona na terenie całego kontynentu europejskiego nadal nie został rozwiązany. Prace badawcze w tym zakresie, szczególnie w odniesieniu

¹⁷⁵ Turos, *Leopold Lafontaine 1756–1812* (Warszawa: Warszawski Uniwersytet Medyczny, 2022), 85

¹⁷⁶ Rey, *La Russie*, 62.

¹⁷⁷ Benoît Lagarde i Michel Rocaud, „Des registres matricules aux dossiers individuels”, w *Guerres et Armées napoléoniennes. Nouveaux regards. Textes issus d'un colloque tenu les 30 novembre et 1er décembre 2012 à l'École militaire de Paris*, red. Drévilion, Bertrand Fonck i Roucaud (Paris: Nouveau Monde, Éditions, 2013), 165–174.

¹⁷⁸ Paul Britten Austin, *1812. Wielki odwrót. Opowieść tych co przeżyli*, tłum. Klementyna Chrzanowska i Wojciech Chrzanowski (Gdańsk: Finna, 2022), 666.

¹⁷⁹ Kukiel, *Wojny napoleońskie* (Warszawa: Główna Księgarnia Wojskowa, 1927), 232.

¹⁸⁰ Rey, *La Russie*, 61.

¹⁸¹ Stanisław Spilczyński, „XVIII kongres historii medycyny”, *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 8, nr 1 (1963): 139–142.

do archiwaliów zgromadzonych na terenie Francji, mogą przynieść nowe ustalenia i przybliżyć wartości do liczb rzeczywistych.

Bibliografia

Archiwalia

Archives Departamentales de Hautes Pyrenees Tarbes 1 J 600

Archives du Val de Grâce

Paris carton 11, dossier 5

Wspomnienia

Journal des campagnes de Baron Percy chirurgien en chef de la Grande Armee (1754–1825) publié d'après inédits avec une introduction par. M. Emile Longin. Paris: Ed. „Plon”, 1904.

Larrey, Dominique Jean. *Memoires de chirurgie et campagnes*. T. 3. Paris: Ed. Smith, 1812.

Larrey, Dominique Jean. *Memoires de chirurgie et campagnes*. T. 4. Paris: Ed. Smith, 1817.

Opracowania

AAP 6 Słownik Terminów i Definicji NATO, 2017, NATO/PdP JAWNE.

Angelakis, Emmanouil, Yassina Bechant, i Didier Raoult. „The History of Epidemic Typhus”. *Microbiol Spectr* nr 4 (2016): 7.

Antoine, Michaël. *La bataille d'Eylau: Le combat le plus sanglant des guerres napoléoniennes*. Ed. 50 Minutes, 2012, e-book.

Ardy, Pierre Alexandre. *Dissertation sur le typhus contagieux observé à Mayence après la campagne de 1813 et pendant le blocus de cette ville en 1814*. Paris: Didot Jeune, 1815.

Augoyat, Antoine-Marie. *Relation de la défense de Torgau par les troupes françaises, en 1813, sous les généraux de division comte de Narbonne et comte Du Taillis*. Paris: Leneveu, 1840.

Austin, Paul Britten. 1812. *Wielki odwrót. Opowieść tych co przeżyli*. Tłum. Klementyna Chrzanowska i Wojciech Chrzanowski. Gdańsk: Finna, 2022.

Baldet, Marcel. *La Vie quotidienne dans les armées de Napoléon*. Paris: Hachette, 1965.

Bataille de Preussisch-Eylau, gagnée par la Grande Armee, commandée en personne par S.M. Napoleon I sur les armées combinées de Prusse et de Russie le 8 février 1807 avec trois plans et deux cartes. Paris: b.w., 1807.

Baty, Régis. „Les prisonniers oubliés de la campagne de Russie”. *Revue Historique des Armees* nr 267 (2012): 51–59.

Berthezene, Pierre. *Souvenirs militaires de la République et de l'Empire. par le Baron Berthezène, publiés par son fils et dédiés à S. M. l'empereur Napoléon III*. T. 1. Paris: Dumaine, 1855.

- Bes Hoghton, Isabelle. „Cabrera: De l'île paradis à l'île enfer”. *Anales de Filología Francesa* nr 16 (2008): 25–38.
- Bielecki, Robert. *Encyklopedia wojen napoleońskich*. Warszawa: Trio, 2001.
- Bodart, Gaston. *Losses of life in modern wars. Austro – Hungary – France*. Oxford: The Clarendon Press, 1916.
- Bourgeois-Pichat, Jean. „Evolution générale de la population française depuis le XVIIIe siècle”. *Population* 6, nr 4 (1951): 635–662.
- Branda, Pierre. „Editorial”. *Napoleonica. La Revue* nr 47 (2023): 3–7.
- Coignet, Jean-Roch. *W imię cesarza. Kajety kapitana Coignet. Z życia żołnierskiego napoleońskiego gwardzisty*. Tłum. R. J. Komorowski. Oświęcim: Napoleon V, 2014.
- Correspondance de Napoleon I*. T. 14. Paris: Plon & Dumaine, 1864.
- Corsin, J. P. B. *Relation médicale du typhus observé durant le siège de Dantzig en 1813*. thèse méd. Paris: b.w., 1828.
- Dré villon, Hervé. *L'individu et la Guerre*. Paris: Belin, 2013.
- Dré villon, Hervé, i François Houdecek. „Introduction”. *Napoleonica. La Revue* 47, nr (3) (2023): 1–3.
- Ducoulombier, Henri. „L'aigle et le pou: le typhus dans la Grande Armée”. *Histoire des Sciences Medicales* 48, nr 3 (2014): 351–360.
- Ducoulombier, Henri. *Un chirurgien de la Grande Armee. Le Baron Pierre François Percy*. Paris: Ed. Teissedre, 2004.
- Dufour Burg, Christophe. *Eylau. La bataille racontée par les soldats*. Paris: Ed. Giovanangeli, 2005.
- Dumas, Mathieu. *Précis des événements militaires, ou Essais historiques sur les campagnes de 1800 à 1807*. T. 4. Paris: Treuttel & Würtz, 1826.
- Dupaquier, Jacques. „Les guerres et la population de l'Europe. Pertes humaines des forces armées des pays européens dans les guerres du XVIIe au Xxe siècle. Etude historique statistique. B. C. Ourlariis”. *Annales de démographie historique* (1967): 297–299.
- Esdaille, Charles J. *Napoleon's Wars: An International History, 1803–1815*. New York: Routledge, 2019.
- Fabian, Frank. *Największe kłamstwa w historii*. Warszawa: Bellona, 2017.
- Fisher, Tedd, i Gregory Fremont-Barnes. *The Napoleonic Wars: The Rise and Fall of an Empire*. Elps Court: Osprey Publishing, 2004.
- Foucart, Paul. *Campagne de Pologne, novembre-décembre 1806-janvier 1807 (Pultusk et Golymin), d'après les archives de la guerre*. T. 1. Paris: Berger-Levrault, 1882.
- Garnier, Jacques, i Vincent Rolin. „8 fevrier 1807. Eylau. La charge heroique”. *Napoleon 1-er. Le Magazine du Consulat et de l'Empire Hors Serie* nr 14 (2010): 71.
- Gates, David. *The Napoleonic Wars 1803–1815*. London: Vintage Digital; New Ed, 2011.
- Gilles-de la Tourette, J-P. *Remarques et observations sur le typhus contagieux qui a régné épidémiquement à Torgau en Saxe depuis le mois de septembre 1813 jusqu'au mois de mars 1814*. Paris: Didot Jeune, 1815.

- „45 Bulletin de la Grande Armée Paluky le 27 Decembre 1806”. W *Bulletins Officiels de la Grande Armee Campagnes Austerlitz et Jena*. Red. Alexandre-Marie Goujon, 288. Paris: Baudouin Freres, 1820.
- Grant, R. G. *Battle: A Visual Journey Through 5,000 Years of Combat*. New York: Dorling Kindersley, 2009.
- Haegele, Vincent, Frédéric Bey, i Nicolas Guillerat. *Infographie de l'Empire napoléonien*. Paris: Passes Composes, 2023.
- Hervieu, Edmond. *Historique du 21e régiment d'infanterie, 1610–1875*. Paris: Duintemple, 1876.
- Houdaille, Jacques. „Pertes de l'armée de terre sous le Premier Empire, d'après les registres matricules”. *Populations* 27, nr 1 (1972): 27–50.
- Hourtoulle, François-Guy. *D'Eylau à Friedland. 1807 Campagne de Pologne*. Paris: „Histoire et Collections”, 2007.
- Kerautret, Michel. „Le prix de la bataille d'Eylau”. *La Revue Napoleon* nr 29 (2007): 26–28.
- Kerckhove, Joseph R., de. *Histoire des maladies observées à la Grande Armée française pendant les campagnes de Russie de 1812 et d'Allemagne de 1813*. Anvers: Janssens, 1836.
- Krzyż, Jerzy. *Służba zdrowia wojsk polskich w latach 1806–1807*. Grudziądz: Koło Miłośników Grudziądza, 2011.
- Kukiel, Marian. *Wojny napoleońskie*. Warszawa: Główna Księgarnia Wojskowa, 1927.
- Kukiel, Marian. *Dzieje oręża polskiego w epoce napoleońskiej 1795–1815*. Poznań: Kurpisz, 1996.
- Lagarde, Benoît, i Michel Rocaud. „Des registres matricules aux dossiers individuels”. W *Guerres et Armées napoléoniennes. Nouveaux regards. Textes issus d'un colloque tenu les 30 novembre et 1er décembre 2012 à l'École militaire de Paris*. Red. Hervé Dréviron, Bertrand Fonck i Michel Roucaud, 165–174. Paris: Nouveau Monde, Éditions, 2013.
- Lavaud, Étienne. *Dissertation sur le typhus contagieux*. Paris: Didot Jeune, 1816.
- Lechartier, Georges. *Les services de l'arrière à la Grande Armée en 1806–1807*. Paris: Librairie Militaire de Chapelot et Cis, 1910.
- Lechartier, Georges. *La Manoeuvre de Pultusk [1806]*. Paris: Chapelot, 1911.
- Lefebure, Etienne. *Les Étapes d'un commis des hôpitaux militaires sous l'Empire. La vie de Pierre Jean-François Gubert (1776–1855)*. B.m.w.: b.w., 1912.
- Frédéric Lemaire, „Le drame des prisonniers français de Cabrera: les sources écrites”. *Napoleonica. La Revue* nr 45 (2023): 7–62.
- Les sepulchres de la Grande Armee ou tableau des hopitaux pendant la dreniere campagne de Buonaparte*. Paris: Al. Eymery, 1814.
- Lettow-Vorbeck, Oscar, von. *Der Krieg 1806–1807*. T. 4. Berlin: Ernst Mittler und Sohn, 1896.
- Levasseur, Emile. „Statistique des batailles et des pertes causées par la guerre depuis trois siècles”. *Journal de la société statistique de Paris* 50 (1909): 224–236.
- Marbot, Marcelin. *Mémoires du général baron de Marbot. Gênes-Austerlitz-Eylau*. Paris: Plon-Nourit, 1891.
- Marchioni, Jean. *Place a monsieur Larrey*. Arles: Actes Sud, 2006.

- Martinien, Aristide. *Tableaux, par corps et par batailles, des officiers tués et blessés pendant les guerres de l'Empire (1805–1815)*. Paris: Lavauzelle, 1896.
- Martinien, Aristide. *Tableaux, par corps et par batailles, des officiers tués et blessés pendant les guerres de l'Empire (1805–1815), Supplémentaire*. Paris: Lavauzelle, 1909.
- Masnou. „Histoire médicale du siège de Torgau, en Saxe ou rapports adressés à M. le baron Des Genettes par le chevalier Masnou”. *Journal de Médecine, Chirurgie, Pharmacie* 36 (1816): 95–124 i 191–218.
- Meynier, Albert. „Levées et pertes d'hommes sous le Consulat et l'Empire”. *Revue des Études Napoléoniennes* 30, (styczeń–czerwiec 1930): 26–51.
- Mikaberidze, Alexander. „Napoleon's Lost Legions. The Grande Armée Prisoners of War in Russia”. *Napoleonica. La Revue* 3, nr 21 (2014): 35–44.
- Mikaberidze, Aleksander. *Wojny napoleońskie. Historia globalna*. T. 2. Tłum. Tomasz Fiedorek. Poznań: REBIS, 2023.
- „Narbonne-Lara, Louis Marie Jacques Amalric, Comte de”. W *Encyclopædia Britannica*. T. 19, 237. Cambridge: Cambridge University Press.
- Plotho, Karl, von. *Tagebuch während des Krieges zwischen Russland und Preussen einerseits, und Frankreich andererseits, in den Jahren 1806 und 1807*. Berlin: Friedrich Braunes, 1811.
- Quintin, Danielle, i Bernard Quintin. *La tragedie d'Eylau fevrier 7/8 1807*. Paris: Archives et Culture, 2007.
- Raoult, Didier et al. „Evidence for Louse-Transmitted Diseases in Soldiers of Napoleon's Grand Army in Vilnius”. *The Journal of Infectious Diseases* nr 193 (1) (2006): 112–120.
- Reinhard, Marcel. „Le problème des pertes de guerre”. *Annales historiques de la Révolution française* nr 199 *La France à l'époque napoléonienne* (1970): 46–62.
- Rey, Marie-Pierre. „La Russie et les russes dans les écrits des prisonniers de la Grande Armée, une approche comparée”. *Revue des études slaves* 83, nr 4: „1812, la campagne de Russie. Histoire et représentations”, (2012): 993–1010.
- Robin, Pierre, i Christophe Dufourg Burg. *Eylau. La bataille racontée par les soldats*. Paris: le Grand livre du mois, impr, 2005.
- Rocaud, Michel. „Comment meure t-on dans les campagnes napoléoniennes? Ou la mort, du combat au traumatisme”. *Napoleonica. La Revue* 3, nr 47 (2023): 17–52.
- Rogacki, Tomasz. *Pruska Hława*. Warszawa: DW Bellona, 2004.
- Rogacki, Tomasz. *I wojna polska 1806–1807*. Zabrze: Inforteditions, 2015.
- Smith, Denis. *Les Soldats oubliés de Napoléon: 1809–1814. Prisonniers sur l'île de Cabrera*. Paris: Éditions Autrement, 2005.
- Somerville, Christopher. *Polska kampania Napoleona, Pułtusk, Pruska Hława, Frydland, pokój w Tylży*. Tłum. Marcin Łakomy. Warszawa: Bellona, 2008.
- Soubiran, Andre. *Napoléon et un million de morts*. Paris: Kent–Segep, 1969.
- Spilczyński, Stanisław. „XVIII kongres historii medycyny”. *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 8, nr 1 (1963): 139–142.
- Thillaye, Auguste Jean. *Dissertation topographique sur Cabrera, l'une des îles Baléares: présentée et soutenue à la faculté de médecine de Paris, le 29 août 1814*. Paris: Didot Jeune, 1814.

- Tort, S-P. *Dissertation sur le typhus contagieux qui a régné épidémiquement à Danzig pendant le blocus de la ville et le siège de cette place en 1813*. Paris: Didot Jeune, 1817.
- Triaire, Paul. *Dominique Larrey et les campagnes de la révolution et de l'Empire, 1768–1842*. Tours: Maison Alfred Mame et Fils, 1902.
- Tulard, Jean. *Napoleon chef de guerre*. Paris: Tallandier, 2012.
- Turos, Maria J. „Higienista Wielkiej Armii – René-Nicolas Dufriche Desgenettes (1762–1837)”. *Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki* 29, nr 1 (2020): 129–152.
- Turos, Maria J. *Leopold Lafontaine 1756–1812*. Warszawa: Warszawski Uniwersytet Medyczny, 2022.
- Urlanis, Borys. *Wojny a zaludnienie Europy*. Tłum. Irena Morsztynkiewiczowa, i Leon Szybek Warszawa: PWE, 1962.
- Zamoyski, Adam. *1812. Wojna z Rosją*. Kraków: ZNAK, 2007.
- Zamoyski, Adam. *Napoleon. Człowiek i mit*. Kraków: Wyd. Literackie, 2019.

Internet

- „Carte Figurative des pertes successives en hommes de l'armée française dans la campagne de Russie 1812-1813”. Wikipedia. Dostęp grudzień 31, 2023. https://fr.wikipedia.org/wiki/Pertes_humaines_lors_des_guerres_napol%C3%A9oniennes#/media/Fichier:Minard.png.
- Dróżdż, Mateusz. „Ten krwawy tyran doprowadził do śmierci milionów ludzi. Nadal uważa się go za bohatera”. *Ciekawostki historyczne*.pl. Dostęp grudzień 27, 2023. <https://ciekawostkihistoryczne.pl/2017/02/15/ten-krwawy-tyran-doprowadzil-do-smierci-milionow-ludzi-nadal-uwaza-sie-go-za-bohatera/>.
- Ebel, Édouard. „Guerres et armées napoléoniennes. Nouveaux regards, Hervé Drévilion, Bertrand Fonck et Michel Roucaud”. *Revue historique des armées* 274 (2024), wersja online. Dostęp luty 16, 2025. <http://journals.openedition.org/rha/7955>.
- „Generałowie Armii Francuskiej 1792–1815”. *Napoleon.org.pl*. Dostęp styczeń 1, 2024. <https://napoleon.org.pl/index.php/slowniki-tematyczne/generalowie-armii-francuskiej-1792-1815>.
- Kowalski, Krzysztof. „Przeludnienie bezludnej wyspy”. *Rp.pl*. Dostęp grudzień 8, 2023. https://www.rp.pl/historia/art556291-krzysztof-kowalski-przeludnienie-bezludnej-wyspy?fbclid=IwAR0S4hHDZWjUa6fJqLVKk9LlvF7SubwFUxxD-Pl9eg-C9q01TFpTjL_tYLVY.
- Lentz, Thierry. „Point d'histoire. Bilan humain des guerres napoléoniennes”. *Napoleon.org*. Dostęp grudzień 31, 2023. <https://www.napoleon.org/histoire-des-2-empires/articles/point-dhistoire-bilan-humain-des-guerres-napoleoniennes/>.
- „Les guerres napoléoniennes: combien de morts?”. *Institut d'histoire moderne et contemporaine*. Dostęp grudzień 31, 2023. <https://www.ihmc.ens.psl.eu/Les-guerres-napoleoniennes-combien-de-morts.html?lang=fr>.
- Malý, François. „Russie, Austerlitz, Waterloo: «Napoléon», combien ses campagnes ont-elles fait de morts?”. *Le point*. Dostęp grudzień 31, 2023. https://www.lepoint.fr/histoire/russie-austerlitz-waterloo-napoleon-combien-ses-campagnes-ont-elles-fait-de-morts-21-11-2023-2543897_1615.php#11.

Prinzing, Friedrich. „Epidemics Resulting from Wars”. Clarendon Press, Oxford, 1916. Gutenberg Project. Dostęp styczeń 14, 2024. <https://www.gutenberg.org/ebooks/59822>.

Tablas Martinien para España. Dostęp styczeń 13, 2024. <https://www.tablasmartinien.es/#>.

STRESZCZENIE

Maria J. Turos, Straty osobowe armii francuskiej w czasie wojen napoleońskich. Problemy z ustaleniem ostatecznych wartości

Okres wojen napoleońskich jest powszechnie uznawany za czas krwawych bitew. Straty, jakie ponosiła armia francuska na całym kontynencie, poczynając od Hiszpanii, przez Europę Centralną, po Rosję, były ogromne. Próby oszacowania strat dokonywane od pierwszej połowy XIX w. dają duży rozrzut statystyczny, co może skłaniać do ponawiania pytań o ich faktyczną wielkość. W prezentowanym tekście, prócz zestawienia ogólnego, ewoluującego na przestrzeni ponad dwustu lat, została zaprezentowana próba ustalenia strat w odniesieniu do jednej z bitew, gdzie rozrzut danych jest bardzo znamieny. Podobnym problemem jest ustalenie strat będących następstwem chorób epidemicznych, których ostre fazy – szczególnie w 1807, 1812 i 1814 r. – znacznie przyczyniały się do globalnego wzrostu śmiertelności. Temat ten został zaprezentowany przede wszystkim w oparciu o pochodzące z epoki zapisy lekarzy, którzy niejednokrotnie byli bezradni wobec masowych zachorowań obejmujących całe garnizony (np. Toruń, Gdańsk, Moguncja czy Tor-gau). Ostatnim zagadnieniem, nie pozostającym bez wpływu na ogólną wielkość strat, była liczba jeńców, których los, jak w Hiszpanii czy w Rosji, pozostawał niejednokrotnie tragiczny. Szacunki, mogą być jedynie w dużym stopniu przybliżone, a ich opracowanie napotyka na wiele trudności, czego najlepszym dowodem są prace prowadzone na wyspie Cabrera, czy odkrywanie nowych miejsc pochówku żołnierzy Wielkiej Armii na terenie Litwy. Tutaj statystyka pozostaje bezradna.

Słowa kluczowe: wojny napoleońskie, straty bitewne, straty pozabitewne, Pruska Hława, choroby epidemiczne, rok 1814

SUMMARY

Maria J. Turos, Losses of the French Army during the Napoleonic Wars: Problems in Establishing Definitive Figures

The Napoleonic Wars are widely regarded as a period of exceptionally bloody warfare. Losses suffered by the French Army across the continent, from Spain through Central Europe to Russia, were enormous. Attempts to estimate these losses, undertaken since the first half of the nineteenth century, have produced significant statistical discrepancies, raising recurring questions regarding their actual scale.

Alongside a general overview of estimates that have evolved over more than two hundred years, this article also presents an attempt to establish losses for a specific battle in which the divergence of available data is particularly significant. A similar difficulty concerns losses resulting from epidemic diseases, whose most severe outbreaks—particularly in 1807, 1812, and 1814—contributed substantially to the overall mortality rates. This subject is analysed primarily on the basis of written accounts of military physicians from the period, who frequently found themselves powerless in the face of mass outbreaks affecting entire garrisons, as occurred in Toruń, Gdańsk, Mainz, and Torgau. The final issue affecting overall loss estimates concerns prisoners of war, whose fate, particularly in Spain and Russia, was often tragic. Estimates in this area can only remain approximate, and their development faces significant obstacles, as demonstrated by studies conducted on Cabrera Island and the continuing discovery of new burial sites of soldiers of the Grande Armée in Lithuania. In this respect, statistical analysis remains constrained.

Keywords: Napoleonic Wars, battle losses, non-battle losses, Battle of Eylau, epidemic diseases, 1814

ZUSAMMENFASSUNG

Maria J. Tuross, Personenverluste der französischen Armee während der Napoleonischen Kriege. Probleme bei der Ermittlung endgültiger Zahlen

Die Zeit der Napoleonischen Kriege gilt allgemein als eine Zeit blutiger Schlachten. Die Verluste, die die französische Armee auf dem gesamten Kontinent erlitt, von Spanien über Mitteleuropa bis hin nach Russland, waren enorm. Die seit der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts unternommenen Schätzversuche weisen eine große statistische Streuung auf, was dazu führen kann, dass Fragen nach dem tatsächlichen Ausmaß der Verluste erneut gestellt werden. In dem vorliegenden Text wird neben einer allgemeinen Übersicht über die Entwicklung im Laufe von mehr als zweihundert Jahren auch der Versuch unternommen, die Verluste in Bezug auf eine einzelne Schlacht zu ermitteln, bei der die Streuung der Daten besonders ausgeprägt ist. Ein ähnliches Problem stellt die Ermittlung der Verluste dar, die auf Epidemien zurückzuführen sind, deren akute Phasen – insbesondere in den Jahren 1807, 1812 und 1814 – erheblich zum globalen Anstieg der Sterblichkeit beitrugen. Dieses Thema wurde vor allem auf der Grundlage von zeitgenössischen Aufzeichnungen von Ärzten beleuchtet, die angesichts von Masseninfectionen, von denen ganze Garnisonen betroffen waren (z. B. Thorn, Danzig, Mainz oder Torgau), oft hilflos standen. Ein weiterer Faktor, der sich auf die Gesamtzahl der Verluste auswirkte, war die Zahl der Kriegsgefangenen, deren Schicksal – wie in Spanien oder Russland – oft tragisch war. Schätzungen können hier nur sehr grob sein, und ihre Erstellung stößt auf viele Schwierigkeiten, wofür die Arbeiten auf der Insel Cabrera oder die Entdeckung neuer Begräbnisstätten von Soldaten der Großen Armee in Litauen der beste Beweis sind. Hier ist die Statistik machtlos.

Schlüsselwörter: Napoleonische Kriege, Schlachtverluste, Verluste außerhalb der Schlachten, das preußische Eylau, Epidemien, das Jahr 1814